

GAZZÂLÎ DÜŞÜNCESİNDE ÖLÜM VE KABİR HAYATI

Mustafa AKÇAY (*)

Özet

Bu makalede Gazzâlî'nin ölüm ve kabir hayatı hakkındaki görüşleri incelenmeye çalışılmıştır. Gazzâlî'nin bu konudaki görüşleri onun insan ve ruh hakkındaki görüşlerine dayanmaktadır. Ona göre ölümün anlamı, insandaki nebatî ve hayvanî ruhun insan üzerindeki işlevini yitirmesidir. İnsanî ruh ise ölümle yok olmaz, varlığını sürdürür. Kabirde bu insanî ruh, beden in en küçük bir cüzüne bile nüfuz edebilir. İnsan dünyadaki iyi ve kötü davranışlarına göre kabirde bedenle birlikte ya azap çeker ya da mutlu olur.

Anahtar Kelimeler: Gazzâlî, ruh, sekerât, ölüm, azap, kabir.

Death and Life in Grave in Gazzali's Thought System

Abstract

In this article, Gazzali's ideas concerning death and life in grave are examined. Gazzali's ideas concerning these subjects are based on his ideas about human and soul. According to him, death entails the end of functions of both herbal and carnal souls' influence on man. Humane soul, on the other hand, does not cease to exist after life, rather it continues to exist. This humane soul can permeate even into the smallest piece of human body. Man either suffers torments or becomes happy in the grave with his own body regarding his vices or virtues revealed by him in this world.

Key Words: Gazzali, Soul, Moment of death (segerah), Death, Torment, Grave.

*) Yrd. Doç. Dr. SAÜ. İlahiyat Fak. Öğretim Üyesi.
(e-posta: makcay@sakarya.edu.tr)

Giriş

Babasının iplikçi olmasına nispet edilerek kendisine 'iplikçi' anlamına gelen 'el-Gazzâlî' denilen¹ Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî (ö. 505/1111) dinî ve felsefî ilimlerdeki eşsiz konumuna sahip, filozof, fakîh, mutasavvîf, kelâmcı ve ahlâkçı hatta hadisçi olarak kabul edilmiş büyük bir İslâm âlimidir². Gazzâlî, felsefe ile kelâmı birleştirmiş, felsefî cereyanı yenmiş³; Sünnî kelâmının gelişip yaygınlaşmasında Eş'arî ve Bakillanî'nin yanı sıra çok büyük etkisi olmuş⁴, tasavvufu, felsefe ile uzlaşabilecek bir dünya görüşü gibi gören ilk "kelâmcı filozof" olarak da kabul edilmiş⁵; aynı zamanda kendisinden sonraki tasavvuf geleneğini etkilemiş, medrese ve tekke tarafından benimsenmiş yegâne filozof olmuştur⁶. Gazzâlî sadece İslâm dünyasında değil, Batı düşüncesi üzerinde de ya doğrudan ya da İbn Rüşd kanalı ve tercümeler yoluyla etkili olmuştur⁷.

Bu gibi gerçeklerden hareketle Gazzâlî'nin ölüm ve kabir hayatı ile ilgili görüşleri incelenmeye değer bulunmuştur.

I- ÖLÜM ÇEŞİTLERİ

Gazzâlî, diğer eserlerinde yapmadığı bir tasnifi "*ed-Dürretü'l-fâhire*" adlı eserinde yapmış ve burada "*Her nefis ölümü tadacaktır.*"⁸ anlamındaki âyetten hareketle âlem tasavvuru ve varlık türlerine göre ölümü üçe ayırmıştır. Birinci ölüm, bu dünya âlemindeki Hz. Adem, ademoğulları ve diğer bütün canlıları içeren ölüm; ikinci ölüm, melekût âlemindeki melek ve cinleri kapsayan ölüm; üçüncü ölüm, ceberût âlemindeki dört büyük meleği, Hameletü'l-arş ve Allah'ın huzurunda bulunan melekler gibi seçkin melekleri içeren ölümdür⁹. Hz. Adem ve bütün zürriyetini de içeren "**Dünyevî ölüm**" de bir kaç safhadır. Birincisi, Elest bezmi'nde Allah'ın Adem'in zürriyetine bedensiz hayat verip rububiyetine dair söz aldıktan sonra onları Adem'in sülbüne geri koyu öldürmesi, ruhlarını Arş'ın hazinelerinden birine göndermesi, daha sonra ana rahminde çocuğa Allah tarafından ruh verilmesi/nefhedilmesidir. Bu insanın birinci ölümü, ikinci hayat kazanmasıdır. İkinci ölümü ise müsellem olan dünyaya gelen her insanın ölümüdür¹⁰. Gazzâlî eserlerinde özellikle bu son ölüm üzerinde durmuştur.

- 1) Taceddin es-Sübķî, *Tabakâtü'l-Kübra*, Kahire, 1324, IV, 102.
- 2) M. Said Şeyh, *Gazzâlî, M. M. Şerif, İslâm Düşüncesi Tarihi*, çev. Mustafa Armağan, İnsan Yay. İst. 1990, II, 203; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *Fayssalu't-tefrika beyne'l-islâm ve'z-zendaka*, çev. Süleyman Uludağ, *İslâm'da Müsamaha*, Marifet Yay., İst. 1990, s. 67.
- 3) W. Montgomery Watt, *İslâmî Tetkikler, İslâm felsefesi ve Kelâmı*, çev. Süleyman Ateş, AÜİF Yay., Ank., 1968, s. 108.
- 4) De Lacy O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, çev.: Hüseyin Yurdaydın-Yaşar Kutluay, AÜİF Yay., Ank., 2. baskı, 1971, s. 129, 134-135.
- 5) Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Felsefesi -Kaynakları ve Tesirleri-*, Selçuk Yay., II. baskı, Ank., ts., s. 239.
- 6) Ülken, *a.g.e.*, s. 241.
- 7) Bk. İzmirli İsmail Hakkı, "*İslâm'da Felsefe Cereyanları 5*", *Dâru'l-fünûn İlahiyat Fak. Mec.*, sy.16, 17, yy., 1931, s. 9, 1931; Ülken, *a.g.e.*, s. 124, 127, 130, 322-328; De Lacy O'leary, *a.g.e.*, s. 129.
- 8) Âl-i İmrân, 3/185; el-Enbiyâ, 21/35; el-Ankebût, 29/57.
- 9) Gazzâlî, *ed-Dürretü'l-fâhire fî keşfi 'ulûmî'l-âhire*, *Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye*, Beyrût, 1409/1988, s. 99.
- 10) Gazzâlî, *ed-Dürretü'l-fâhire*, s. 101-102.

II- ÖLÜMÜN ANLAMI

Gazzâlî, ölümün hakikatiyle ilgili en doğru bilginin âyet ve hadislerin bildirdiği şekilde olduğunu belirtir. O, ölümün hakikatini bilmeyi hayat, insan, ruh, Allah'ı ve âhireti bilmekle sıkı bir şekilde irtibatlandırmıştır. O, insanın kendini tanımadan Allah'ı bilemeyeceğini, kendini tanımanın Allah'ı ve âhireti bilmenin anahtarı olduğunu, ruhun hakikati bilinmedikçe âhiretin varlığının tam olarak anlaşılamayacağını ve ölümün ancak bu ilişkinin iyi değerlendirilmesiyle anlaşılabileceğini belirtmiştir¹¹.

Gazzâlî'ye göre ölümün hakikati bir sırdır ve üzerinden tamamen perdeyi kaldırmak mümkün değildir. Zira hayatı bilmeyen bir kimse ölümü bilemez. Hayatı bilme de ruhun hakikatini bilmeye bağlıdır. Ruhun hakikat ve mahiyeti hakkında ise Hz. Peygamber'in dahi açıklamama yapmasına izin verilmemiş, bu hususta Allah Teâlâ sadece "*De ki ruh, Rabbimin emrindedir.*"¹² anlamındaki âyetten başka bir şey bildirmemiştir. Binaenaleyh din âlimlerinden her hangi biri ruhun sırrını bilebilse bile bunu açıklama yetkisi yoktur. Bu hususta izin verilen ancak ölümden sonraki ruhun durumunu açıklamaktan ibarettir¹³.

Gazzâlî, ölümü bir yerde "insan yapısının/mizacın bozulması, duyular ve hareketin yokluğu sebebiyle beden ruhun etkisinden yoksun kalması"¹⁴ olarak; bir başka yerde ise "hayvanî ruhun bedeni terk ettiğinde hayvanî kuvvetlerin atıl hale gelip hareket eden varlığın(müteharrik) hareketsiz hale gelmesi durumu" olarak tanımlamıştır¹⁵. Ölüm halinde "*Ey mutmain olmuş nefis, sen O'dan O da senden razı olarak Rabbine dön*"¹⁶ anlamındaki âyette de işaret edildiği üzere insanî ruh/nefis, bedenden ayrılıp uzaklaşmakta, tabîî ve hayvanî güçlerle (nebatî ve hayvanî ruhla) ilişkisi kopmakta, böylece hareketli varlık sükuna erip hareketsiz kalmaktadır ki bu hareketsizlik haline ölüm denmektedir¹⁷. Ölümün mânâsı, insanî ruhun/nefsin ölümü veya yokluğu değil, sadece halin değişmesi, ruhun bedendeki tasarrufunun sona ermesidir¹⁸. İnsanî ruhun bedenden ayrılmasının anlamı ise beden üzerindeki tasarrufunun sona ermesi, beden onun itaatinden çıkması demektir. Zira beden, bu ruhun aleti durumundadır. Bedenden ayrıldıktan sonra ruh bakidir, yaşamaya devam etmektedir, ya azap çekecek ya da nimetler içinde yaşayacaktır¹⁹. Aslında insanî ruh hiçbir zaman bedenle aynîleşmiş de değildir. Ruhun bedenle alakası, beden üzerindeki tasarrufundan; ölüm ise ruhun bedenle tasarruf noktasındaki alakasının kesilmesinden ibarettir. Bu noktada ölümle birlikte ölen, latîf bir buhar gibi kalpten doğarak dimağa yükselen, oradan da damarlar vasıtasıyla bütün vücuda yayı-

11) Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saâdet*, çev.: A. Faruk Meydan, Bedir Yayınevi, İst., 1972, s. 71, 76.

12) el-İsrâ, 17/85.

13) Gazzâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-din*, ts., yy., Dâru's-ş-şâ'b, IV, 2917-2918.

14) Gazzâlî, *Mi'râcu's-sâlikîn*, Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrût, 1406/1986, s. 142-143.

15) Gazzâlî, *Ravzatu't-tâlibîn ve 'umdetu's-salikîn*, Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrût, 1306/1986, s. 45.

16) el-Fecr, 89/27-28.

17) Gazzâlî, *er-Risâletü'l-ledünniyye*, Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrût, 1406/1986, s. 94.

18) Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saâdet*, s. 76.

19) Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 2915; a. mlf., *Kimyâ-ı Saâdet*, s. 76; a. mlf., *Tehafütü'l-felâsife*, çev.: Bekir Karlığa, *Filozofların Tutarsızlığı*, Çağrı Yay, İst., 1981, s. 203-205.

lan hayvânî ruhtur. Söz konusu hayvanî ruh bakî değildir. Hayvanî ruhun atıl kalmasıyla ona bağlı olan zahirî ve batınî duyular ile canlılık ve hareket verici muharrik kuvvetler de atıl kalır. Ölüm denilen hadise bundan ibarettir²⁰.

Gazzâlî ölüm düşüncesini, temelde ‘hayvanî ve insanî ruh’ ayrımı şeklindeki ruh tasavvuruna dayandırmıştır. Buna göre hayvanî ruh, damarlar vasıtasıyla bütün vücuda sirayet eder ve bütün organları faal hale getirir. Vücudun her hangi bir yerinde damarlardan birinde tıkanma gibi bir aksama olduğu takdirde, ruhun gücünden istifade edemediği için o aza çalışamaz hale gelir, felç olur. O, hayvanî ruhun bedenle münasebetini “yanan kandil” istiaresiyle açıklamıştır. Hayvanî ruh, kandilin alevi; kalp, fitili; vücudun aldığı gıdalar ise kandilin yağı gibidir. Kandilde yağ bittiği veya yağ olduğu halde fitil çok yağ çektiğinden bozulup artık yağ çekemez hale geldiği zaman lambanın sönmesi gibi, kalp de çok zaman geçince gıda alamaz olur ve ölür. Keza yağ ve fitil yerinde ve uygun olduğu halde, lambanın üzerine bir şey örtüldüğünde sönmesi gibi bir canlı da ciddi yalaranma halinde yine ölür. Bunun gibi hayvanî ruh denilen bu latif buhar, sağlıklı olmayıp itidali kaybettiği ve organlar da onun gücünden istifade edemediği zaman beden hissiz ve hareketsiz kalır. Bu durumda kişiye “öldü” denilmektedir. İnsanın ölmesinin anlamı budur ve bu tarz ölüm, **hayvanın ölümüdür**.

İnsanın ölümü ise bundan başkadır. Zira insanda hayvanî ruhtan başka insanî ruh vardır. Allah’ı tanıyıp bilen insanî ruh, madde değildir. Bu noktada insanî ruh, yanan kandilin ışığı; hayvanî ruh, alev; yürek ise fitil mesabesindedir. Kandilin ışığı, kandilin alevinden daha latif olduğu gibi, insanî ruh da hayvanî ruha nispetle o kadar latiftir. Gazzâlî’nin de farkına varıp itiraf ettiği gibi bu teşbih, her iki ruh latiflik açısından kıyaslandığı zaman isabetli olsa da asıl ve tâbi olma açısından bakıldığında doğru değildir. Zira kandilin ışığı, kandil ile alevine bağlıdır ve kandil ile alevi olmazsa ısıklık da olmaz. Ancak insanî ruh ile hayvanî ruhun ilişkisi bunun tam tersidir. Burada asıl olan, insanî ruhtur ve hayvanî ruha bağlı değildir. Bunun tam uygun örneği kandilin, ışığını kendisinden aldığı kandil ışığından daha latif bir ışığın tasavvur edilmesidir ki bu ışık, kandil aleviyle değil, aksine kandil alevi bu ışıqla vardır. Bu açıdan hayvanî ruh, insanî ruhun binek hayvanı, bir aleti hükmündedir. Hayvanî ruhun ölümüyle beden ölür, insanî ruh ise varlığını devam ettirir. Bineğin ölümü ve aletin zayı olmasıyla süvarisi yok olmaz, sadece bineksiz, aletsiz kalır. İnsanî ruhun bineksiz, aletsiz kalması ve hayvanî ruhun da beden ile irtibatını sürdürememesi haline ölüm denilmektedir²¹.

Buna ilaveten Gazzâlî, hayvanî ruhun bedenle ilişkisini ve insanın gerçek mahiyetinin beden olmadığını açıklarken sağlıklı kişi ile felçli veya bazı azaları eksik kişiyi örnek göstermiş, buradan hareketle ölümü açıklamaya çalışır. Buna göre, eli, ayağı veya tüm bedeni felç olsa da insan yine insandır. Zira insan denilen varlık, onda bulunan her hangi bir organ veya aza değil, başka bir şeydir. Bu durum beden ile insanın aynı şey olmadığını göstermektedir. Elin felç olması, insanın onu istediği gibi hareket ettirememesi demek olduğu gibi, ölümün anlamı da bütün vücudun felç olması, çalışmamasıdır.

20) Gazzâlî, *Me’âricü’l-kuds*, nşr.: Lecnetü ihyâi’t-türâsi’l-’arabî, Dârü’l-âfâki’l-cedîde, Beyrût, 1401/1981, s. 117.

21) Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saâdet*, s. 72-74.

Elin felç olmasının anlamı, sahibine itaat etmemesidir ki, itaat etmesi için ‘kudret’ sıfatına sahip olması gerekir. Bu kudret sıfatı ise, hayvanî ruhtan ele ulaşan bir nurdur. Hayvanî ruhun geçiş yolları olan damarlarda her hangi bir tıkanıklık olduğunda elin sahibine itaat etmesi mümkün olmaz. Bütün beden de bu şekilde sahibine itaat eder. Hayvanî ruhla beden arasındaki bu ilişki bozulunca ölüm meydana gelir²².

Gazzâlî’ye göre ölüm esnasında insanda en son yok olan duyu işitme duyusudur. Ruh (hayvanî ruh) kalbi tamamen terk ettikten sonra göz işlevini yitirse bile işitme duyusu nefis(insanî ruh) alınıncaya kadar yok olmaz. Bundan dolayıdır ki Hz. Peygamber ölmek üzere olan kimselere “ölülerinize kelime-i şهادeti telkin ediniz.”²³ buyurmuştur.

Gazzâlî insanın kazandığı sıfatların ölümle yok olup olmayacağı üzerinde de durmuştur. Ona göre insandaki mezkur iki çeşit ruhun varlığına bağlı olarak iki çeşit sıfat bulunmaktadır. Biri, açlık, susuzluk, uyku gibi, hayvanî ruha ait biyo-psikolojik sıfatlardır. Bu tür nitelikler ölümle yok olur. Diğeri, Allah’ı bilmek, cemalini tanımak, gibi bi-zatihî insanî ruhun özelliği olan sıfatlardır. Bu vasıflar ise ruh bedenden ayrıldıktan sonra da ruhla birlikte kalır. Nitekim “Ölümsüz olan/baki iyilikler”²⁴ âyetinin bir anlamı da budur. Allah’ı inkar etmek de insanî ruhun zatî sıfatıdır ve her zaman onunla birlikte kalır ki bu da ruhun körlüğü, basiretsizliği ve şakiliğin/bedbahtlığın tohumudur. Nitekim “Bu dünyada kör olan, öbür dünyada da kördür ve yolunu iyice şaşırır olur.”²⁵ meâlindeki âyet buna işaret etmektedir²⁶.

Gazzâlî’nin bu noktada üzerinde durduğu hususlardan biri de ölümün bir kemâl veya eksiklik olup olmadığıdır. O, bu hususun kişinin dünya hayatındaki yaşantısına göre değişen bireysel izafî bir durum olduğunu düşünmektedir. Zira ona göre eksikliğin gerçek anlamı en üstten en aşağıya düşmek; kemâlin anlamı ise en aşağıdan en üstte yükselmektir. Şayet insan ölüm vasıtasıyla en üst konuma yükseliyorsa bu kemâldir. Şayet insan dünya hayatının lezzetlerine düşkün olur, arzu ve ihtiraslarına bağlanıp kalır, asıl maksadını ve Rabbinin unuttursa bu takdirde ölüm bir düşüş ve helaktır²⁷.

III- CAN VERMENİN ZORLUĞU

Hâletu’n-nez’ deymi ile ifade edilen can vermenin dehşetli bir acı ve ıstırap olduğunu Gazzâlî bazı rivayetlerle ifade etmeye çalışmıştır. Bu rivayetlere göre Hz. İsa ‘Ey havariler, dua ediniz de Allah, can vermemi kolaylaştırsın. Ölümünden o kadar korkuyorum ki neredeyse korkumdan öleceğim.’ diye yalvarmış; Hz. Peygamber ise “Allah’ım,

22) Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saâdet*, s. 74.

23) Gazzâlî, *ed-Dürretü’l-fâhire*, s. 104; krş. Müslim, Ebu’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmi’u’s-Sahih*, Çağrı Yay., İst., 1413/1992, “Cenâiz”, 201; Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş’as es-Sicistânî, es-Sünen, Çağrı Yay., İst., 1413/1992, “Cenâiz”, 16; Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Savre, *es-Sünen*, Çağrı Yay., İst., 1413/1992, “Cenâiz”, 7; Nesâî, Ebû Abdurrahman b. Şu’ayb, *es-Sünen*, Çağrı Yay., İst., 1413/1992, “Cenâiz”, 4; İbn Mâce, *es-Sünen*, Çağrı Yay., İst., 1413/1992, “Cenâiz”, 3.

24) Gazzâlî’nin atıfta bulunduğu âyetin tamamı meâlen şöyledir: “Servet ve oğullar dünya hayatının süsüdür. Baki olan iyilikler ise Rabbinin huzurunda hem sevap bakımından daha hayırlı hem de ümit bağlamaya daha layıktır.” (el-Kehf, 18/46)

25) el-İsrâ, 17/72.

26) Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saâdet*, s. 74-75.

27) Gazzâlî, *Mi’râcu’s-sâlikîn*, s. 143-144.

ruhu sinirler, nefes borusu ve parmak kemikleri arasından çekip çıkarıyorsun. Allah'ım ölüme karşı bana yardım eyle ve ölümü bana kolaylaştır.”²⁸ şeklinde dua etmiştir. Keza Hz. Peygamber'in ölüm anında yanında bir su kasesi bulunduğu ve elini içine daldırıp yüzünü ıslattığı ve “Allah'ım ölüm sekeratını bana kolaylaştır.”²⁹ diye dua ettiği bildirilmiştir. Ayrıca başka bir rivayette Hz. Peygamber ölüm acısını anlatırken ölüm acısının, her biri insanı öldüren üç yüz kılıç darbesi gibi olduğunu bildirmiş³⁰; keza Hz. Peygamber'e ölüm şiddetinden sorulduğunda da “Ölümün en kolayı, yün içinde bulunan üç köşeli demir diken gibidir. Acaba bu diken, beraberinde koparıp çıkaracağı yün olmadan yünün içinden hiç çıkar mı?”³¹ buyurarak, can vermenin ıstırabını tasvir etmiştir. Bir defasında ölmek üzere olan bir hastayı ziyarete gittiğinde “Onun neyle karşı karşıya olduğunu iyi biliyorum. Onun bedeninde ölümden dolayı acı çekmeyen hiçbir damar yoktur.”³² buyurarak can vermenin ıstırabını dile getirmiştir. Hz. Aişe'nin ‘Resullullah'ın (s.a.v) ölümünün şiddetini gördükten sonra can vermenin kolay olacağına dair ümidim yoktur.’ dediği de bu rivayetler arasındadır³³.

IV- SEKERÂTÜ'L-MEVT

Sekerâtü'l-mevttan kastedilen can vermenin güçlüğü ve ölmek üzere olan kimsenin yaşadığı hallerdir. Her ne kadar Gazzâlî açık bir tasnifte bulunmamış olsa da onun konuyu işleyiş ve ifadelerinden ölmek üzere olan kişinin yaşadığı halleri aşağıdaki tarzda tasnif etmek mümkündür.

A-Sekerâtü'l-Mevti Bilmenin İmkânı

Gazzâlî bütün bilgi türlerinin nazarı dikkate alınması ve hiç birinin imkansız görülmemesi gerektiği kanaatinde olduğu³⁴ için onun bu tutumunu ruh, ölüm ve kabir hayatıyla ilgili yaklaşımında da görülmektedir. Ona göre ölmekte olan bir kimsenin yaşadığı halleri, içinde bulunduğu durumu, genelde bir başka kimsenin bilme imkanı olmadığı gibi, ölmekte olan kimsenin de kendi halini anlatma imkanı bulunmamaktadır. Zira içinde bulunduğu durumun şiddetinden aklı kendini kaybetmiş, dili söylemez olmuştur. Bu hali yaşayan bilir, ancak onun da anlatma fırsatı ve gücü bulunmamaktadır. Bununla birlikte ölmekte olan kimsenin ve ölümlerin durumundan haberdar olmak bütün bütün de imkansız değildir. Bunu, peygamberler bilir. Ayrıca -his ve duyular yoluyla olmasa da- ya yaşadığı bazı acılara kıyas etmekle ya insanların sekerât anında içinde bulundukları halleri istidlal etmekle ya da keşf ve rüya yoluyla insanlar tarafından da bilebilir³⁵. Gaz-

28) Alâeddin Ali el- Muttakî, *Kenzu'l-'Ummâl fî süneni'l-ekvâl ve'l-ef'âl*, nşr. Bekrî Hayyânî- Saffe es-Sekâ, Müessesetü'r-risale, Beyrût, 1405/1985, II, 204, hn: 3768.

29) Tirmizî, “Cenâiz”, 8; İbn Mâce, “Cenâiz”, 64; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Çağrı Yay., İst., 1413/1992, VI, 64, 70, 77, 151.

30) el-İrâkî, bu haberi İbn ebi'd-Dünyâ'nın rivayet ettiğini, hadisın mürsel, ricalinin sika olduğunu zikreder. (el-İrâkî, Zeynuddin Abdurrahim b. el-Hüseyn, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr fi'l-esfâr*, Dâru'l-ma'rife, Beyrût, 1403/1983, IV, 462, İhyâ hamişinde.)

31) Alâeddin Ali el-İrâkî, *Kenzu'l-ummâl*, XV, 561, hn: 42174.

32) el-İrâkî, bu haberi İbn ebi'd-Dünyâ'nın rivayet ettiğini ve senedinin zayıf olduğunu zikreder. (el-İrâkî, a.g.e., IV, 462.)

33) Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 2861-2863; a. mlf., *Kimyâ-ı Saâdet*, s. 796-797.

34) M. Said Şeyh, “Gazzâlî”, M. M. Şerif, *İslâm Düşüncesi Tarihi*, II, 210.

35) Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 2859; a. mlf., *Kimyâ-ı Saâdet*, s. 796, 801.

zâî'nin ölümlerin hallerini keşf ve rüya yolu ile bilmenin mümkün olduğu şeklindeki 'keşf ve rüya teorisi' bu hususta özellikle önemlidir. Bundan dolayıdır ki Gazzâlî eserlerinde oldukça sık olarak rüya ve keşfle elde edilen haberler nakletmiştir. O bu tutumuyla bir kelâmcı gibi değil, daha ziyade her ihtimali mümkün gören bir filozof ve mutasavvıf gibi davranmaktadır. O, keşf ve rüya yoluyla ölümlerin durumundan haberdar olmayı, yaşayanların ve ölümlerin ruhlarının levh-i mahfuzla ilişkili olmalarına dayandırmıştır. Buna göre sağların, ölümlerin halinden, ölümlerin de sağlardan haber alması levh-i mahfuz vasıtasıyla mümkün olmaktadır. Çünkü ölü ve diri, insanların her şeyi orada yazılıdır. Sağ insanın ruhu ve ölenlerin ruhu levh-i mahfuzla münasebet kurunca birbirlerinin durumlarını rüyada öğrenebilirler. Zira levh-i mahfuz ile ruh ayna gibidir. Ayna, karşısındaki aynada olanları yansıtıp göstermesi gibi, levh-i mahfuzda bulunanlar, insanın ve ölü kimsenin ruh aynalarında görülür. Levh-i mahfuzun insandaki örneği insanın hafızasıdır. İnsanın ezberlediği Kur'ân, kişinin beynine yazılmış gibidir, ama beyin açılıp bakıldığında bile içindekiler duyularla asla görülememektedir³⁶.

B-SEKERÂT HALLERİ

1- Sekerât Halinde Görülen Zahirî Durumlar

Gazzâlî, ölmek üzere olan kişide görülen zahirî haller üzerinde haklı olarak çok az durmuştur. Ona göre genellikle ölmek üzere olan insanlarda temel olarak şu üç durum görülür: Akli melekeler işlevlerini yitirir; insan konuşamaz olur; vücudun organları hareket edemez hale gelir. Tedricî olarak azalardan can çekildiği için eller ve ayaklardan başlayarak bütün vücut soğur. Parmak uçlarından başlayarak vücut sararır. Dil boğaz köküne doğru çekilir. Dudaklar büzülüp, morarır. Gözler kayar. Ruh tamamen ayrıldığı esnada gırtlaktan bir hırıltı, horlama sesi duyulur³⁷. Bu genel zahirî durumların yanı sıra kişinin iyi veya kötü insan olduğuna delâlet eden bazı özel haller de vardır. Mesela ölmek üzere olan kişinin ağzı köpürüp salyası akar, dudakları büzülür, yüzü morarır, gözleri belerirse bu durum o kişinin şakî olduğunu ve kendisine âhiretteki kötü durumu malum olduğunu gösterir. Şayet kişinin yüzü mütebessim bir hal alır, gözleri kısılırsa bu hal onun âhiretteki iyi durumu kendisine gösterildiği ve âhiretteki karşılaşacağı hal müjdelendiğini ifade eder³⁸. Gazzâlî'nin bu ifadelerine -farklı vesile ile zikretmiş olsa da- Hz. Peygamber'in "ölüyü şu üç halde gözleyiniz: Alnı terlediği, gözyaşı döktüğü ve dudakları kuruduğu zaman. Bu durum onun hakkında inmiş Allah'ın rahmetindendir. Boğulan kimse gibi hırıltı çıkardığı, rengi morardığı, dudakları pas bağladığında, bu da o kimse üzerine inmiş Allah'ın azabındandır."³⁹ beyanı delil konumundadır.

2-Sekerât Halinde Müşahede Edilemeyen Haller

Gazzâlî'ye göre ölüm anında çeşit ve şiddeti açısından yaşanacak haller fertler arasında değişkenlik göstermekle birlikte bütün insanların karşılaşacağı müşterek haller de

36) Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saâdet*, s. 801-802.

37) Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 2859; *Kimyâ-ı saâdet*, s. 796.

38) Gazzâlî, *ed-Dürretü'l-fâhire*, s. 104.

39) Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 2867; bk. Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-Usûl fî ehâdisu'r-resûl*, nşr. Abdurrahman 'Umeyre, Beyrût, 1992, I, 414.

bulunmaktadır. Buna göre insanoğlu, ölmeden önce Azrail'i, iki meleği ve cennet veya cehennemdeki yerini görmesi şeklinde üç genel musibetle karşılaşacaktır⁴⁰. "İhya" da ise bu felaketleri, insanın can vermesinin güçlüğü, ölüm meleğini görmesi ve asilerin cehennemdeki yerlerini görmesi şeklinde biraz daha farklı olarak yine üçe ayırmıştır⁴¹.

a) Ölüm Anında Azrail'in Görülmesi

Gazzâlî'nin konuyla ilgili olarak naklettiği bazı kıssalardan anlaşıldığına göre herkes kendi dinî konumuna göre Azrail'i farklı şekillerde görecektir. O bu hususta bazı rivayetler nakletmiştir. Bu rivayetlerden biri Hz. İbrahim'le Azrail arasında geçen şu olaydır: Hz. İbrahim ölüm meleğine, kendisini günahkârların canını aldığı şekilde görmek istediğini söylemiş, melek ise buna dayanamayacağını ifade etmiş, Hz. İbrahim ısrar edince siyah elbiseler içinde, simsiyah yüzlü, tüyleri diken diken, burnundan ve ağzından alevler çıkar halde görünmüş, Hz. İbrahim bunu görünce dayanamayıp bayılmış, kendine geldiğinde meleği yine kendi şeklinde görmüş ve 'Ey can alıcı melek! Bir günahkâr senin bu şeklini gördükten sonra başka bir şey görmese de yeter.' demiştir. Gazzâlî'nin ifadesine göre bir kimse günahkârlara görünecek şekliyle Azrail'i rüyasında görmüş olsaydı bu korku ona hayati boyunca yetecektir. Ancak Allah'a itaat edip iyi ameller yapan iyi insanlar için ise bu korku olmayacak, ölüm meleği onlara en güzel şekilde görünecektir. Gazzâlî burada da İbn Abbas'a isnat ettiği yine Hz. İbrahim ve Azrail'le ilgili bir haber nakletmiştir. Özetle, Hz. İbrahim Azrail'e, kendisini müminlerin ruhu aldığı şekilde görmek istediğini söylemiş, Azrail de öyle görününce Hz. İbrahim "Ey ölüm meleği, ölüm anında mümin senin bu suretinden başka bir şeyle karşılaşmasa bile senin bu güzel görünümün ona yeter." demiştir⁴².

b) Ölüm Anında İki Meleğin Görülmesi

Gazzâlî'nin iki melekke "Kirâmen kâtibîn" mi "Hafaza" meleklerini mi kast ettiğini açık değilse de "İhyâ"daki ifadelerinden her ikisini de kast ettiği anlaşılmaktadır. Zira ona göre insan ölüm anında hem insanı korumakla yükümlü "Hafaza" hem de amelleri yazan "Kirâmen Kâtibîn" meleklerini görecekler. Buna göre, hiç kimse amelini yazan iki meleği görmeden ölmez. Bu ikisi, ölüm anında insana görünür, kişi salih biri ise ona "Allah sana güzellikler, iyilikler ihsan etsin. Sen, bizim yanımızda çok iyi ameller işledin, bizi rahata kavuşturdun" derler. Eğer isyankâr biri ise ona da "Allah sana iyilik vermesin. Bizim yanımızda çok kötülük işledin" derler. Bundan sonra ölmekte olan kişinin gözleri gökyüzüne doğru dikilir ve artık bir daha dünyaya dönüş yapamaz. Hafaza meleklerini de insan ölüm anında ayrıca görecekler⁴³.

c) Âhiretteki Yerin Görülmesi

Ölmekte olan herkesin karşılaşacağı durumlardan birisi de cennet veya cehennemdeki yerinin gösterilmesidir. Buna göre Azrail canını almak için geldiği iyi insana, 'Ey Allah'ın sevgili kulu, müjde sana, sen cennetliksin'; asilere ise 'Ey Allah'ın düşmanı, seni

40) Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saâdet*, s. 797-799.

41) Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 2863-2865.

42) Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 2864; a. mlf., *Kimyâ-ı Saâdet*, s. 797.

43) Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 2865; a. mlf., *Kimyâ-ı saâdet*, s. 799.

cehennemle müjdelerim.' der. Öyleki bu haberin acısı, can çıkma acısını bastırır⁴⁴. Gazzâlî bu hususta bir kimsenin cennet ve cehennemdeki yerini görmeden bu dünyadan çıkmayacağını ifade eden hadis⁴⁵ ile şu rivayeti delil göstermiştir: Resulullah (s.a.v) "Kim Allah'a kavuşmaktan hoşlanırsa Allah da o kimseye kavuşmaktan hoşlanır; kim de Allah'a kavuşmaktan hoşlanmazsa Allah da ona kavuşmaktan hoşlanmaz." demiş; orada bulunan bazı sahabe 'hepimiz ölümden hoşlanmayız.' deyince Hz. Peygamber "Bu durum, bundan hoşlanmamak değildir. Şüphesiz mümine varacağı yer gösterildiğinde o, Allah'a kavuşmaktan Allah da ona kavuşmaktan hoşnut olur."⁴⁶ buyurmuştur.

d) Tevbe Kapısının Kapanması ve Sû-i hâtîme

Gazzâlî sekerâtü'l-mevtle ilgili mezkûr üçlü tasnifinden başka eserlerinde sû-i hâtîme korkusu, tövbe kapısının kapanması ve ölmekte olan insana şeytanların musallat olması gibi hususları da kaydetmiştir. O, ölüm anında tövbe kapısının kapanacağına ilişkin "Yoksa kötülükleri yapıp da içlerinden birine ölüm gelince 'ben şimdi tevbe ettim' diyenler ile kafir olarak ölenler için (kabul edilecek) tevbe yoktur."⁴⁷ anlamındaki âyet ile "Can boğaza gelip dayanmadıkça kulun tevbesi kabul edilir." hadisini zikretmiştir⁴⁸.

Sû-i hatime/kötü son korkusuna gelince Gazzâlî'ye göre bu korku biri diğerinden daha beter olan iki dereceli bir durumdur. Birincisi, ölmek üzere iken insanın kalbine şüphe veya inkârcılık ilişir ve kişinin ruhu ya inkârın ya da şüphenin galebe çaldığı halde iken alınır. Bu durum, insan ile Allah arasında ebedî bir engel olur ve ebedî azabı sonuç verir. İkincisi, dünya hayatına ait arzu ve tutkulardan biri veya bir kaç ölmek üzere olan kişinin kalbini kaplar, insana sadece onun hasreti çöker ve kişi bu halde iken ölür. Mümin, kalbi dünya sevgisiyle dolu olduğu bir halde ölürsa durumu tehlikelidir. Zira kişi ne halde yaşarsa o hal üzere ölür; ölmek üzere iken ise kalbe galebe çalan bu sıfatın zıddına iyi bir sıfatı kazanma ihtimali yoktur. Ancak kişinin kalbine iman ve Allah sevgisi iyice yer etmiş ve bu imanı salih amellerle desteklemişse bu gibi durumlar ölüm anında kalbelse bile kısa zamanda silinip kaybolur⁴⁹.

e) Ölmekte Olan insana Şeytanların Musallat Olması

Gazzâlî'nin belirttiğine göre İblis, yardımcılarını şaşırtıp ebedî helake sürüklemek için özellikle ölmek üzere olan insanın yanına gönderir. Onlar da bu kişinin daha önce ölmüş bulunan anne, baba, kardeş, samimi dostlar gibi yakınları suretinde görünerek onu aldatmaya çalışırlar. Ona "Ey falancı, ölmek üzeresin. Biz senden önce ölmüştük. Yahüddî olarak öl. Çünkü Allah katında makbul din budur." derler. Bu telkinde bulunanlar gi-

44) Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 2865; a. mlf., *Kinyâ-ı Saâdet*, s. 799.

45) krş. Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmi'u's-Sahih*, Çağrı Yay., İst., 1413/1992, "Cenâiz", 90; "Bed'u'l-halk", 8; "Rikâk", 42; Müslim, "Cennet", 65-66; Tirmizî, "Cenâiz", 70; Nesâî, "Cenâiz", 116; İbn Mâce, "Züh'd", 22; Hanbel, *Müsned*, II, 16, 51, 113, 123.

46) Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 2865; krş. Müslim, "Zikir", 14-18; Tirmizî, "Cenâiz", 67; "Züh'd", 6; Nesâî, "Cenâiz", 10; Dârimî, "Rikâk", 43; Hanbel, *Müsned*, II, 313, 346, 418; III, 107; IV, 259-260, V, 316, 321.

47) en-Nisâ, 4/18.

48) Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 2861; krş. Tirmizî, "Da'avât", 98; İbn Mâce, "Züh'd", 30; Hanbel, *Müsned*, II, 132, 153; III, 425.

49) Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 2363-2364.

dince ötekileri gelerek “Hıristiyan olarak öl. Çünkü bu Hz. İsa’nın dinidir ve Hz. Musa’nın dinini neshetmiştir.” derler ve bu şekilde hemen her milletin din ve inançlarını telkin etmeye çalışırlar. İnsan bu konumda iken “*Rabbimiz, Bizi doğru yola ilettikten sonra kalplerimizi kaydırma. Bize tarafından rahmet bağışla...*”⁵⁰ anlamındaki âyetle de işaret edildiği üzere Allah Te’âlâ dilediği kişinin kalbini kaydırır⁵¹. Ancak Allah, bir kuluna da hidayet dilemiş ve merhamet buyurmuşsa, insan bu halde iken yanına Rahmet yani Cebrâîl gelir, şeytanı kovar, “ben Cebrâîl’im, onlar senin düşmanların şeytanlardır. Sen Millet-i hanîfiyye ve Şeriat-ı Muhammediyye üzere öl.” der. O durumda olan insana bundan daha büyük sevinç ve mutluluk yoktur. Gazzâlî bu açıklamalarını “*Bize kâttından bir rahmet ihsan et. Şüphesiz lütfu en bol olan sensin.*”⁵² anlamındaki âyetle de delillendirmeye çalışmıştır⁵³.

V- KABİR HAYATI

İslâmî literatürde “kabir hayatı” bahislerinde daha çok kabir azabına ağırlık verilmektedir. Gazzâlî de bu genel temayüle uygun olarak eserlerinde kabir azabına daha çok yer vermiştir.

1- Kabir Hayatının İmkânı

Gazzâlî’ye göre kabir azabı, Münker-Nekîr’in sorgulamaları ve öldükten sonra dirilme gibi hususlar, dinî olduğu kadar bir epistemoloji meselesidir. Ona göre sırf akılla bakılacak olduğunda kabirde ruhun bedene döndürülmesi veya kıyamete kadar bedene dönmesinin geciktirilmesi uzak bir ihtimal değildir⁵⁴. İslâm âlimlerinin ana temayülüne uygun olarak Gazzâlî’ye göre de bu gibi hususlar ancak din tarafından bildirildiği takdirde bir inanç konusu olur ve bu konudaki dinî delillerin gücüne göre kesinlik kazanarak inanılması zorunlu veya mümkün konular arasına girer. Bu yüzden Gazzâlî, zorunlu/bedihî olarak bilinmeyen meseleleri, sırf akıl, sırf din ya da hem din hem akıl ile bilinebilen meseleler olmak üzere üçe ayırmış; kabir hayatı ve haşri yalnız din ile bilinebilen hususlar kategorisine yerleştirmiştir. Yalnız din ile bilinebilen meseleler, iki mümkününden birini var olmaya tahsis etme esasına dayanmaktadır. Bu gibi meseleler, ancak din yoluyla bilinmekle birlikte, din bildirdiğinde de akıl tarafından imkânsız görülmeyen, aklın hükümlerine mutabık olan inanç konularındandır⁵⁵.

Gazzâlî, bu taksimden sonra din yolu ile bilinen meselelerin değerinin ne olduğunu ele alarak belli kriterler vazeder. Buna göre sırf din yolu ile bilinebilen bir meseleyi, akıl mümkün görüyorsa ve ilgili dinî deliller metin ve senet bakımından kesinlik ifade ederse, o meseleye inanıp tasdik etmek zorunludur. Eğer ilgili deliller zannî ise, bu delillerle ortaya konulan meseleye inanıp tasdik etmek de zannîdir. Şayet akıl, -her ne kadar din, akla kesin olarak aykırı olan bir husus getirmezse de- din yolu ile bilinen bir meselenin imkânsız olduğu hükmüne varırsa, dinin bildirdiği o meselenin makul bir şekilde yorumlanması gerekir. Eğer akıl, bu tür meselelerde tevakkuf ederek her hangi bir hükme var-

50) Âl-i İmrân, 3/8.

51) Gazzâlî, *ed-Dürretü'l-fâhire*, s. 103.

52) Âl-i İmrân, 3/8.

53) Gazzâlî, *ed-Dürretü'l-fâhire*, s. 103-104.

54) Gazzâlî, *lhyâ*, IV, 2915.

55) Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-İtikâd*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1304/1983, s. 132.

madan kararsız kalırsa, bu durumda da dinî delile dayanarak o meseleyi tasdik etmek zorunludur. Zira böyle bir meseleyi tasdik etmenin zorunlu oluşunda, aklın o meseleyi imkânsız görmemesi yeterlidir; o meselenin mümkün olduğuna dair ayrıca bir hüküm bulunması şart değildir⁵⁶.

Gazzâlî'ye göre insanoğlu, genel olarak ölümden sonraki halleri peygamberlerden öğrenmektedir. Çünkü mücerret akıl, ilimlerin ve ahlâkın kriterlerine vakıf olamamakta, bu sebeple ilim ve amellerin âhiretteki karşılığını tam olarak bilememektedir. Peygamberler ise âhiret hayatına ait durumlara vahiy ve haber yoluyla vakıf olmakta sonra da bunları insanlara bildirmektedir⁵⁷.

Bütün bu aklî ilkelerden sonra Gazzâlî, kabir hayatı ve azabının kesin dinî delillerle sabit olduğunu belirtmiştir. Gazzâlî, bu konuda *"Onlar sabah akşam o ateşe sokulurlar. Kıyametin kopacağı gün de Firavun ailesini azabın en çetinine sokun.(denilecek)"*⁵⁸ ve *"Allah yolunda öldürülenleri ölü sanmayın, aksine onlar diridirler. Allah'ın lütuf ve kereminden kendilerine verdikleriyle bahtiyar olarak Rableri katından rızık verilmektedir."*⁵⁹ anlamındaki âyetlerle bazı hadisleri delil getirmiştir. Mesela, Hz. Peygamber'in Bedir savaşında ölen kâfirlere onlar ölmüş oldukları halde yüksek sesle *"Ey falan, ey filan, ey falanca! Ben Rabbimin bana vaat ettiğinin gerçekleştiğini gördüm. Siz de Rabbinizin vaat ettiğinin gerçekleştiğini gördünüz mü?"* diye seslenmiş, bunun üzerine ashabtan bazıları, *"ölmüş oldukları halde onlarla nasıl konuşuyorsunuz?"* diye şaşkınlık içinde sorduklarında ise Hz. Peygamber *"Canım, kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki onlar bu sözü sizden çok daha iyi işitmektedirler, fakat cevap veremezler."* buyurmuştur⁶⁰. Keza ilgili bir hadise göre Resulullah (s.a.v) iki kabrin yanından geçerken *"onların ikisi de azap görüyor"* buyurmuş⁶¹; bir başka hadiste *"Kabir, âhiret yolculuğunun ilk konağıdır. Bu kolay olursa sonrakiler daha kolay, zor olursa sonrakiler daha çetin olur."*⁶² diye haber vermiş; bir diğerinde *"Sizden biriniz öldüğünde sabah akşam ona yeri sunulur. Cennetlik ise cennetteki, cehennemlik ise cehennemdeki yeri gösterilir ve kendisine, işte bu kıyamet günü gönderileceğin yerindir, denilir."*⁶³ diye bildirmiştir. Buna ilaveten yine Hz. Peygamber *"Kabir ya cehennem çukurlarından bir çukur ya da cennet bahçelerinden bir bahçedir."*⁶⁴ diyerek kişinin dinî-ahlâkî durumuna göre kabirdeki konumunun farklı olacağını bildirmiş; bir diğerinde *"Kim garip (veya hasta) olarak ölürse şehit olarak ölmüş ve kabrin fitnelerinden korunmuştur. Rızkı sabah-akşam cennetten getirilir ve güzel kokularla kokulandırılır."*⁶⁵ buyurmuştur⁶⁶.

56) Gazzâlî, *el-İktisad fî'l-i'tikâd*, s. 133.

57) Gazzâlî, *Me'âricü'l-kuds*, s. 143.

58) el-Mü'min, 40/46.

59) Âl-i İmran, 3/169-170.

60) Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saâdet*, s. 77-78; a. mlf., *İhyâ*, IV, 2918. krş. Nesâî, "Cenâiz", 117; Hanbel, *Müsned*, II, 31, 38.

61) İbn Mâce, "Tahâret", 26; Nesâî, "Cenâiz", 15; Ebû Dâvûd, "Cenâiz", 25; Hanbel, *Müsned*, II, 28; III, 154.

62) Hanbel, *Müsned*, I, 63.

63) Hanbel, *Müsned*, II, 51, 59.

64) Tirmizî, "Kıyâme", 26.

65) İbn Mâce, "Cenâiz", 61.

66) Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saâdet*, s. 801, a.mlf., *İhyâ*, IV, 2364, 2918.

Gazzâlî'nin kabir hayatı ve azabına dair ileri sürdüğü diğer bir delil, tarihî ve sosyolojik değeri olan başta Hz. Peygamber olmak üzere sahabenin ve bütün büyük salih müminlerin uygulamalarıdır. Nitekim Hz. Peygamber, ashab ve bütün selef-i salihin dualarında kabir azabından Allah'a sığındıkları tevatür yoluyla sabit bir realitedir⁶⁷. Gazzâlî'ye göre mezkur dinî, tarihî-sosyolojik delillerin yanı sıra kabir azabının varlığı aklen de mümkün olan hususlardandır. Bu itibarla kabirde insanın azap göreceğine inanmak zorunludur⁶⁸. Bu yüzden Gazzâlî, kabir azabını inkar edenleri bidatçi, Allah'ın, Kur'an'ın ve iman nurundan mahrum, kimseler olduğuna hükmetmiştir⁶⁹.

Gazzâlî'ye göre kabirde ölünün çektiği azabın dışardan belli olması veya bedende tezahür etmesi şart değildir. Bu durum tıpkı uykuda rüya gören kimsenin durumu gibidir ki dışardan bakan, uykuda iken gördüğü rüya sebebiyle ihtilam olan kimsenin rüyasında aldığı hazzı veya dayak yiyenin çektiği acıyı hissedemez. Ayrıca kabirde, beden bir nebzesine azabı hissedecek kadar hayatın geri verilmesi mümkündür. Bu itibarla yirtıcı hayvanların parçaladığı insanın durumu düşünüldüğünde, hayvanın karnının o kimse için kabir hükmüne geçtiğini kabul etmek gerekir. Binaenaleyh, Mutezile'nin, 'ölünün acıyı hissetmediği müşahede ile sabittir, ayrıca yirtıcı hayvanların parçaladığı kimsenin kabri söz konusu değildir' diyerek kabir azabını inkâr etmeleri yersizdir⁷⁰.

2- Kabir Azabı

Kabir hayatının imkânını ifade edildiği üzere dinî, tarihî ve aklî delillerle açıkladıktan sonra Gazzâlî kabir azabını cismanî ve ruhanî olmak üzere iki kısma ayırmıştır. **Cismanî azap**, herkesin bildiği kabirdeki azaptır. **Ruhanî** olan ise tamamen sübjektif olup kişinin kendisinden başkası asla bilemez. Gazzâlî, 'kişinin kendisinden başkası bilemez.' sözüyle, ferdin ölüm anında yaşadığı psikolojik haller ile öldükten sonraki durumu birlikte kast etmektedir. Buna göre insan ölmek üzere olduğunu anlayıp böylece bütün sevdiklerinden ve tutkularından ayrılacağını idrak etmesiyle -üstelik kendini bunlara tamamen kaptırıp bağlanmışsa- ölümlerinde azap ve acı içinde kalacaktır. Bütün bunlara kendini tamamen vermemiş, Allah'a itaatkâr ve dünya meşguliyetini gereksiz kabul etmişse, bu takdirde ölümlerinde huzura kavuşur; zira ölünce maşukuna kavuşacaktır. Bu hakikati anlayan kimse için kabir azabının varlığında ve bu tür azabın takva sahipleri için söz konusu olmayacağına hiç şüphe kalmaz. Nitekim bir hadiste "dünya müminlerin zindanı, kâfirlerin cennetidir."⁷¹ buyrulurken bu hususa dikkat çekilmiştir⁷².

Gazzâlî cismanî ve ruhanî kabir azabını bu şekilde açıkladıktan sonra ikinci tür/ruhanî kabir azabın aslının dünya sevgisi ve kalbin dünyaya bağlanmasından ibaret olduğuna, bunun da dünyayı isteme ve ona bağlanma derecesine göre kişiden kişiye değiştiğine dikkat çekmiş, herkesin ölüm anı ve öldükten sonra kabirdeki azap ve huzurunun dünyaya bağlılığı ve ondan uzaklaşması oranında olduğunu belirtmiştir⁷³.

67) Gazzâlî, *el-İktisad fi'l-i'tikâd*, s. 135; a. mlf., *Kavâidü'l-'akâid*, Alemü'l-kütüp, Beyrut, 1405/1985, s. 221-222.

68) Gazzâlî, *el-İktisad fi'l-i'tikâd*, s. 135; a. mlf., *Kavâ'idü'l-'akâid*, s. 221.

69) Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 2364.

70) Gazzâlî, *el-İktisad fi'l-i'tikâd*, s. 135-136.

71) Müslim, "Zühd", I; Tirmizî, "Zühd", 16; Hanbel, *Müsned*, II, 197, 323, 389, 485.

72) Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saâdet*, s. 79-80.

73) Gazzâlî, *a.g.e.*, s. 80-81.

Bütün bunlara göre gerçekte herkes, kendi kabir azabının sebebini bu dünyadan götürmektedir ve bunun aslı da insanın kalbindedir. O halde kabir azabından kurtulmak isteyen, dünya ile zaruret miktarınca ilgilenmeli, onu adeta tuvalet gibi kabul edip zaruret miktarınca kullanmalı, midenin yemekten kurtulmak istemesi gibi dünyadan kurtulmak istemelidir. İnsan dinin buyrukları doğrultusunda yaşamalı, kalbini dünya hayatına kaptırmamalıdır. Kişi ancak böylece kabir azabına maruz kalmayacağını ümit edebilir⁷⁴.

Gazzâlî'ye nispeti şüpheli olan "*el-Madnûnu'l-kebîr*"⁷⁵ adlı eserinde Gazzâlî'nin kabir hayatı ve azabı ile ilgili ifadelerinden onun, kabir hayatını sadece ruhî bir keyfiyet olarak kabul ettiği görülmektedir. Buna göre ruh, bedenden ayrılınca, -sağlığında hayalen kendini kabre konmuş olarak düşünmesi gibi- kendi ölümünü, bedeninden ve dünyadan ayrıldığını, kabre konmuş bir ceset olduğunu tasavvur edebilir. Dinin bildirdiği hissî-maddî cezaları düşünerek gelecekte karşılaşabileceği azabın acısını hissedebileceği gibi, öldüğünde karşılaşacağı şeyleri tahayyül etmek suretiyle de bu acıyı hissedebilecektir. İşte bu kabir azabıdır. İyi insanın ruhu ise, kabirde itikadına ve imanına uygun olarak bahçeler, bostanlar, ırmaklar, huriler, gılmanlar gibi nimetleri tasavvur ve tahayyül eder ki bu da o kişi için kabir sevabıdır. Bunun içindir ki Hz. Peygamber "Kabir ya cennet bahçelerinden bir bahçe ya da cehennem çukurlarından bir çukurdur."⁷⁶ buyurmuştur. Kabrin hakikati, orada hayalleşecek olan sevap ve azaba ait bu hallerdir. Kabir azabı ve sevabı bu şekilde hayal ve tasavvurlardan ibarettir⁷⁷.

Görüldüğü gibi burada eğer gerçekten Gazzâlî'ye ait ise bu ifadelerde onun kabir hayatını tamamen ruhî bir keyfiyet olarak hatta daha da öte bir tür yanılsama ve hayal olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır.

3- Amellerin Boyuna Asılması

Gazzâlî, kabre konulup üzeri toprakla örtüldüğünde ölen kişinin ilk karşılaşacağı şeyin "Rev mân" adlı melek olduğunu söyleyerek ilgili şu rivayeti nakleder. Buna göre Hz. Peygamber'e ölü kabre konulduğunda ilk karşılaşacağı şeyin ne olduğu sorulmuş Resûlullah (s.a.v) da ilk karşılaşılacak olanın kabirler arasında dolaşıp araştıran Rev mân isimli bir melek olduğunu, bu meleğin ölüye 'Ey Allah'ın kulu, amelini yaz' diyeceğini, ölünün de 'yanımda kalem ve kağıt yok.' diye karşılık vereceğini, meleğin ise 'Yazık, yazık, avucun kağıdın, mürekkebin ağzının salyası, kalemin parmağın' diyeceğini, bunun üzerine ölü kefeninden bir parça yırtıp yazacağını, sonra da meleğin bu parçayı ölünün boynuna asacağını bildirmiş; sonra da Hz. Peygamber "*Her insanın amelini boynuna bağladık...*"⁷⁸ anlamındaki âyeti okumuştur⁷⁹.

4-Münker Nekir'in Sorgulaması

Kabir sorgu meleklerinin sorgulamasının dinen sabit, aklen mümkün olan şeylerden olduğu için hak ve gerçek olduğunu kabul eden Gazzâlî, buna inanılmasının da zorunlu

74) Gazzâlî, *a.g.e.*, s. 85.

75) Gazzâlî, *İki Madnûn*, çev. Dursun Sabit Ünal, DEİF. Yay., İzmir, 1988, (Mütercimim takdimi), s. 2.

76) Tirmizî, "Kıyâme", 26.

77) Gazzâlî, *İki Madnûn*, s. 55-56.

78) el-İsrâ, 17/13.

79) Gazzâlî, *ed-Dürretü'l-fâhire*, s. 109.

olduğunu, buna inanmadan imanın makbul olmayacağını belirtmiştir. Buna göre kabirde karşılaşılacak olan hadiselerden biri Münker ve Nekîr'in sorularıdır. Bu iki meleğe "fet-tanu'l-kabir" de denilmektedir⁸⁰. Onların sorgusu insanoğlunun ölümden sonra karşılaşacağı ilk imtihandır. Münker-Nekîr'in sorgulaması, kabre konulduğu zamandır. Azap ise bundan sonradır⁸¹. Bu azabın beden ve ruh üzerinde olacağı, Allah'ın dilediği süre kadar sürmesi de adaletin ta kendisidir⁸². Söz konusu sorgulama, ses aracılığını veya başka bir şekilde meleklerin sormasını, ölünün anlamasını, anlaması için de ölüye hayatın geri verilmesini gerektirir. Aslında insan, vücudunun tamamı ile değil, bedeninin bir kısmı ile idrak edip anlar. Sorulan soruyu anlayabilecek ve cevaplayabilecek kadar bir canlılığın iadesi aklın mümkündür ve bu Allah'ın kudreti dâhilinde olan bir durumdur⁸³. Gazzâlî'nin bu tespiti, beyinin idrak ve anlamdaki yeri ile şuuru açık fakat felçli yatalak bir hastanın durumu düşünüldüğünde oldukça isabetli bir izah olduğu görülecektir.

Gazzâlî'ye göre aslında kelime-i şahadetin ikinci kısmı olan 've eşhedü enne Muhammeden abduhu ve resûluhu' ifadesi aynı zamanda Münker-Nekîr'in sorgulaması gibi hususlara da iman etmeyi gerektirmektedir⁸⁴.

Gazzâlî ilgili rivayetlerden hareketle kabir sorgu meleklerini ve işlerini tasvir etmiştir. Buna göre Münker ve Nekîr, korkutucu ve heybetli iki melektir. Ölen insanı kabrin içinde oturtur, ona Allah'ın birliği ve peygamberlikle ilgili sorular sorarak 'Rabbim kim, dinin ne, peygamberin kim?' diye sorarlar⁸⁵.

Ölü görüldüğü halde, sual meleklerinin görülmediği, hem meleklerinin sorgulama seslerinin hem de ölünün onlara verdiği cevapların işitilmediği gerekçesiyle kabir azabının olmadığı şeklindeki itiraz, Gazzâlî'ye göre Hz. Peygamber'in Cebraîl'i gördüğünü,

80) Gazzâlî, *ed-Dürretü'l-fâhire*, s. 109. Hadis-i şerifte kabirde sorgulamak için gelen iki meleğin siyah tenli, mavi gözlü oldukları, bunlardan birine 'Münker' diğerine de 'Nekîr' denildiği bildirilmiştir. (Tirmizî, "Cenâiz", 70.)

81) Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 2364.

82) Gazzâlî, *Kavâ'idu'l-akâid*, s. 64-65.

83) Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-İtikâd*, s. 136.

84) Gazzâlî, *Kavâ'idu'l-akâid*, s. 63.

85) Gazzâlî'nin sorgu meleklerinin sorularıyla ilgili ifadeleri hadislerden alınmıştır. İlgili hadise göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "O iki melek mümin kimseye: Rabbim kim?, der, o da Rabbim Allah'tır, diye cevap verir. Melekler: Dinin nedir? derler, o da Dinim İslâm'dır, diye cevaplar. Melekler: Size gönderilmiş olan kimdir? diye sorarlar, o da Allah'ın Peygamber'i Muhammed diye cevap verir. Melekler: Amelin nedir? diye sorarlar, o da Allah'ın Kitab'ını okudum, ona iman edip onu tasdik ettim diye cevap verir." (Hanbel, *Müsned*, IV, 287-288, 295-296.) Kabirde sorulacak suallerle ilgili bk. Buhârî, "Küsûf", 10; "Cenâiz", 66, 85; Müslim, "Cennet", 109; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 27; Hanbel, *Müsned*, III, 3-4; VI, 139-140, 352-353.) İlgili diğer bir hadise göre Resulullah (s.a.v) Hz. Ömer'e hitaben "Ey Ömer, öldüğünde kavmin seni götürtüp eni bir, boyu dört arşın ebadında bir mezar kazdıkları, seni yakayıp kefenledikleri, koku sürdükleri, sonra seni getirip o çukura bıraktıkları ve üzerine toprak atıp defnettikleri zaman halin ne olacaktır! Onlar yanından ayrıldıklarında sana mezarın iki sorgulayıcısı olan Münker ve Nekîr gelir. Onların sesleri şiddetli gök gürültüsü, gözleri çakan şimşek gibidir, tüyleri yerlere değmektedir. Dişleriyle kabri delik deşik ederler. Onların bu hali seni dehşete düşürür, durmadan konuşup seni korkuturlar. Ey Ömer, o zaman halin ne olacak!" buyurmuş, bunun üzerine Hz. Ömer, 'Ey Allah'ın elçisi, o zaman benim şimdiki gibi aklım başımda olacak mı?' diye sormuş, Hz. Peygamber "Evet, olacaktır" deyince de Hz. Ömer 'Öyleyse, ben korkmam, onlara yeterim.' diye karşılık vermiştir. Gazzâlî'ye göre bu hadis aynı zamanda aklın ölüme bozulmayacağına, çürüyecek olanın beden olduğuna delil teşkil etmektedir. (Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 2927, 2934; a. mlf., *Kimyâ-ı Saâdet*, s. 800.)

sesini duyduğunu, O'nun da Hz. Peygamber'in cevabını işittiğini inkâr etmeyi gerektirmektedir. Zira Allah Teâlâ, meleği görme ve sesini işitme keyfiyetini yalnız Hz. Peygamber için yaratmış, vahyin geliş anlarında yanında bulunan Hz. Aişe ve diğer kimseler için yaratmamıştır. Buna ilaveten bu kabil bir itirazdan, uyuyan kimsenin gördüğü kötü rüyalar sebebiyle acı çektiğinin de inkâr edilmesi gerekir. Gerçekten de eğer bu durum tecrübe ile sabit olmasaydı, rüyasında başından geçenleri anlatan kimseye anında itiraz edilip inkâr ile karşılık verilirdi. Öyleyse imkânsız olduğu kesin delil ile sabit olmayan bir şey, sırf yadigarıması sebebiyle inkâr edilmemelidir⁸⁶.

5- Mezarın Ölü İle Konuşması

Gazzâlî, mezarın konuşmasının ya normal konuşma biçiminde ya da bundan çok daha etkili olan hal diliyle olacağını vurgulamış sonra da konuyla ilgili bazı hadisleri rivayet etmiş, "İhya"da ise bunlara ilaveten bazı tabiin ve âlimlerin sözlerini nakletmiştir. Gazzâlî'nin naklettiği rivayetlerden birine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Ölü kabre konulduğunda mezar ona şöyle der: Ey âdemoğlu, yazıklar olsun sana! Beni düşünmekten alıkoyup seni aldatan neydi? Benim imtihan ve sıkıntı, karanlık, yalnızlık ve böceklerin evi-yurdu olduğumu bilmiyor muydun? Yanımdan bir ayağın geride bir ayağın ileride mağrur, mağrur geçip giderken seni aldatan neydi? Eğer o kimse salihlerden ise mezarın cevap vericisi ölünün yerine şöyle karşılık verir: Bilmiyor musun, o iyiliği emreder, kötülükten men ederdi. Buna karşılık kabir şöyle der: Öyleyse ben, onun için yemyeşil bir bahçeye dönüşeceğim. Onun cesedi nura dönecek, ruhu ise Allah'a yüksellecektir."⁸⁷

Gazzâlî'nin naklettiği rivayetlerden bir diğerine göre de Hz. Peygamber ölünün kabirdeki halini tasvir ederken şöyle buyurmuştur: "Ölü kabrinde oturtulur. Kendisini kabre getirip bırakanların ayak seslerini işitir, fakat kabirden başka onunla konuşan olmaz. Kabir ona "Yazıklar olsun sana ey âdemoğlu! Sen benim hakkımda, darlığım, pis kokum, dehşetim ve kurtlarım hakkında hiç uyarılmadın mı? Acaba benim için ne hazırladın? der."⁸⁸ Mücahid ise bu konuda âdemoğlu ile ilk konuşanın mezar olduğunu ve kendisine "Ben böceklerin evi, yalnızlık eviyim. Ben gurbet yurdu, karanlıklar eviyim. İşte senin için hazırladığım bunlardır. Acaba sen benim için ne hazırladın? diyeceğini" söylemiştir⁸⁹.

6- Mezarın Ölüyü Sıkıştırması

Gazzâlî burada konuyla ilgili sadece bazı rivayetleri nakletmiştir. Mesela Hz. Aişe'nin rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber "Şüphesiz kabrin sıkıştırması vardır, ölüyü sıkar. Ondan kurtulmuş olsaydı, Sa'd b. Muaz kurtulurdu."⁹⁰ diye haber vermiş; Hu-

86) Gazzâlî, *el-İktisâd fî'l-i'tikâd*, s. 136.

87) Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 2923-2924; a. mlf., *Kimyâ-ı Saâdet*, s. 799. İrâkî, bu haberi İbn ebi'd-Dünya, Taberânî ve Ebû Ahmed el-Hâkim'in rivayet ettiğini ve hadisin senedinin zayıf olduğunu ifade eder. (İrâkî, *a.g.e.*, IV, 498.)

88) Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 2924-2925; a. mlf., *Kimyâ-ı Saâdet*, s. 799-800. İrâkî, bu haberi İbn Ebi'd-Dünya'nın rivayet ettiğini, senedinin mürsel, ricalinin sika olduğunu zikreder. (İrâkî, *a.g.e.*, IV, 499.)

89) Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 2902.

90) Hanbel, *Müsned*, VI, 55, 98.

zeyfe'nin bir rivayetinde ise Hz. Peygamber'le birlikte bir mezarın yanına geldiklerinde Resûlullah (s.a.v) "Mümin, işte bu kabirde öyle sıkıştırılır ki onun göğsünün (veya husyelerinin) damarları sökülüp alınır."⁹¹ diye haber vermiştir. Enes'in bildirdiği bir başka habere göre de Resulullah'ın (s.a.v) kerimesi Zeynep vefat ettiğinde Hz. Peygamber onu mezara koyarken yüzü çok sararmış, mezardan çıktığında yüzü tekrar eski haline gelmiş, O'nun bu halini soran Enes'e Hz. Peygamber şöyle demiştir: "Kabir sıkmasını ve azabını hatırladım. Bana bunların ona çok az olacağını bildirdiler ama kabrin onu bu kadar sıkmasına rağmen onun feryadını bütün âlem duydu."⁹²

Gazzâlî'nin naklettiği rivayetlerden bir diğerine göre Hz. Peygamber şöyle haber vermiştir: "Kul öldüğünde ona, birine Münker, diğerine Nekir denilen simsiyah renkli, mas-mavi gözlü iki melek gelir. İkisi ölüye 'Peygamber hakkında ne diyorsun?' diye sorarlar. Eğer ölen mümin ise 'Peygamber, Allah'ın kulu ve resulüdür. Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın peygamberi olduğuna şahitlik ediyorum.' diye cevap verir. Melekler, 'zaten biz, senin böyle söyleyeceğini biliyorduk.' diye karşılık verirler. Bunun üzerine bu kişinin kabri yetmiş kere yetmiş (490 zira') zira' kadar genişletilir ve kabri nurla aydınlatılır. Sonra ona 'uyu' denir. O ise 'bırakın beni, aileme döneyim ve onlara durumumu haber vereyim.' der, fakat ona yine 'sen uyu' denilir. Bunu üzerine o kişi, Allah Teâlâ kendisini kabirden haşre gönderinceye dek tıpkı kendisini çok sevgili eşinden başka kimse tarafından uyandırılmayan bir damadın uykusu gibi tatlı bir uykuya dalar. Eğer ölü münafık ise bu iki meleğin sorusuna 'Peygamberi bilmiyorum. Ben insanların bir şeyler söylediğini duyuyor, ben de onu söylüyordum.' diye cevap verir. Bunun üzerine melekler 'zaten senin böyle söyleyeceğini biliyorduk.' diye karşılık verirler. O zaman toprağa 'bunu sıkıştır.' denir. Toprak da onu kaburga kemikleri birbirine geçecek derecede sıkıştırır ve Allah onu haşre gönderinceye dek bu şekilde azap görür."⁹³

7- Kabirde Amellerin Konuşması

Gazzâlî bu konuda da bazı rivayetler nakletmekle yetinmiştir. Mesela Ka'b'ın bir rivayetinde şöyle denilmiştir: "İyi insan mezara konulunca namaz, oruç, hac, cihat ve sadaka gibi güzel amelleri etrafını sarar ve onu korurlar. Azap melekleri ayakları tarafından yaklaşınca namaz karşısına çıkar ve 'Ondan uzak durun. Ona yaklaşamazsınız. Çünkü o, bu iki ayak üzerinde Allah için uzun uzadıya namaz kılmıştı.' der. Başucundan yaklaşınca oruç karşısına çıkar ve 'Ona yaklaşamazsınız; çünkü o, dünyada Allah için çok susuzluk çekti' der. Vücuda cepheden gelince, hac ve cihat karşısına çıkar ve 'Ondan uzak durun. O, Allah için kendini çok yordu, vücuduna zahmet verdi, hac etti, cihatta bulundu' der. Melekler elleri tarafından yaklaşınca verdiği sadakalar 'Arkadaşıma ilişmeyin; çünkü bu ellerden sırf Allah rızası için nice sadakalar çıkıp Allah'ın kudret eline ulaşmıştır. Bunun için ona dokunamazsınız.' der. Bunun üzerine melekler 'Çok iyi, mübarek olsun, güzel yaşadın, güzel öldün.' deyip geri dönerler ve sonra rahmet melekleri gelir. Ona cennet bir yatak getirip sererler. Mezar onun görebildiği kadar geniş ve ferah hale gelir. Cennetten bir kandil getirilir ve kıyamete dek onun nuru altında yatar."⁹⁴

91) Hanbel, *Müsned*, V, 407.

92) Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 2935; a. mlf., *Kimyâ-ı Saâdet*, s. 800-801.

93) Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 2933-2934; a. mlf., *Kimyâ-ı Saâdet*, s. 800.

94) Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 2924-2925; a. mlf., *Kimyâ-ı Saâdet*, s. 799-800.

8-Kabirde Karşılaşılan Diğer Bazı Haller

Gazzâlî ilgili bazı âyet ve rivayetlerden hareketle insanlara dünyadaki dinî yaşayışlarına göre kabirde bazı azaplar yapılacağını ifade etmiştir. Ona göre Allah Teâlâ'nın "Bu çetin azap onlara dünya hayatını, âhirete tercih ettikleri içindir..."⁹⁵ meâlindeki âyette belirttiği kimselere kabir azabı çok çetin olacaktır. Ayrıca Hz. Peygamber "Kim de beni (Allah'ı) anmaktan yüz çevirirse sıkıntılı bir hayat onun içindir..."⁹⁶ anlamındaki âyetin ne anlama geldiğini sormuş, orada bulunan sahabe 'Allah ve Resulü daha iyi bilir' deyince Resûlullah (s.a.v) de "Kafirin azabı kabirdedir. Ona doksan dokuz Tinnîn/ejderha musallat edilir. O ejderhaların ne olduğunu bilir misiniz? Her birinin yedi başı vardır. Bunlar onu sokar, ısırır, yaralar ve bu kıyamete dek sürer." diye açıklamıştır⁹⁷. Gazzâlî bu rivayeti teşbih olarak değerlendirmiş ve buna göre yorumlamıştır. Nitekim bu yaklaşıma göre söz konusu ejderha ölenin ruhundadır ve bu sebeple başkaları tarafından görülemez. Hatta kişi bunun farkında olmasa bile o ejderhalar ölmeden önce de kişinin ruhundadır ve onlar kişinin kötü sıfatlarından meydana gelmiştir. Başlarının sayısı da kin, haset, kibir, hırs, aldatma, hile, düşmanlık, şan-şöhret düşkünlüğü, makam sevgisi gibi kötü sıfatlarının sayısı kadardır. Esasen o ejderhanın aslı dünya sevgisidir. Bu ejderhalar ruhta bulunduğu için insanlar tarafından görülüp algılanamasa da peygamberler tarafından bilinir, basiret nuru ile anlaşılabilir ve ölümler de tarafından görülür, yaşanır. Bu durum tıpkı rüyasında kendisini yılanların soktuğunu gören insanın hali gibidir. Rüyadaki ıstırap ile kabirdekinin farkı, rüya görenin uyanarak bu durumdan kurtulması, ölenin ise tekrar hayata dönememesidir⁹⁸.

Sonuç

Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki Gazzâlî, kabir ve ahiret hayatına ilişkin hususların sırf akılla değil, ancak din/vahiy vasıtasıyla bilinebileceğini, aklın bu konuda yetersizliğini ve aklın dinin bildirdiği bu hususları imkânsız göremeyeceğini ileri sürmüştür⁹⁹. O, bu bağlamda sadece ruhânî dirilişi benimsedikleri için İslam filozoflarını zındıklık ve küfürle itham etmesine rağmen filozofların ruhun ölmediğine (bekasına), ruh tabakaları ve ruhun kuvvetlerine dair görüşlerini kabul etmiş; dahası filozofların bu hususlardaki açıklamalarının İslâm'a aykırı olmadığını da açıkça ifade etmiştir¹⁰⁰. Bununla birlikte Gazzâlî, ruhanî haşre cismanî haşri ekleyerek bedenle birlikte ruhun dirilişini (ruh ma'a'l-ceset) benimsemiştir.

İkinci olarak Gazzâlî'nin eserlerinde ölüm, sekerât ve kabir hallerine ilişkin sıhhati konusunda tereddütlerin olduğu bazı zayıf rivayetlerin yanı sıra sahabe, tabiin sözlerine ve bazı ibret verici hikâyelere yer vermesi, onun *İhya* ve *Kimyâ-ı saâdet* gibi eserlerini

95) en-Nahl, 16/107.

96) Tâ hâ, 20/124.

97) Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 2929; a. mlf., *Kimyâ-ı Saâdet*, s. 81, 801.

98) Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 2929-2930; a. mlf., *Kimyâ-ı Saâdet*, s. 80-83.

99) Gazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife*, s. 200.

100) Gazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife*, s. 172, 212; a. mlf. *Faysalu't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendaka, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye*, Beyrût, 1406/1986, s. 13-135.

halka yönelik yazdığı, bu eserlerinde filozof ve kelamcı kimliğinden ziyade mutasavvıf kişiliğinin verdiği esneklikle hareket ettiği düşünüldüğünde yadırganmamalıdır. Ayrıca Gazzâlî'nin -kendisinin de itiraf ettiği üzere¹⁰¹. hadis ilmi konusundaki bilgisinin yetersizliği bilinmekte olduğu¹⁰² için özellikle aklın hakkında bilgi sahibi olmadığı ölümden sonraki hallerle ilgili zayıf rivayetlere, sahabe, tabiîn sözlerine, bunun yanı sıra keşf ve rüyalarla ilgili nakillere yer vermiş olduğu göz ardı edilmemelidir.

Üçüncü olarak Gazzâlî 'ye göre ölümle başlayan var oluşun farklı bir boyutuna ilişkin bilgi elde etmek için insanoğlu din, akıl, duyular, haber, keşf ve rüya gibi muhtemel bütün bilgi kaynaklarından yararlanmak durumundadır. Bu anlayışı yüzünden o, ölüm ve kabir hayatıyla ilgili -hadis kriterleri ve aklî rasyonaliteyle birebir örtüşmese bile- mümkün olan bütün verilerden yararlanmıştır.

Son olarak Gazzâlî'ye göre ölüm, bedene canlılık kazandıran hayvanî ruhun yok olması, insana gerçek insan olma özelliğini kazandıran insanî ruhun ise bedenle ilişkisinin kesilmesidir. Sekerâtü'l-mevt denilen ölüm anında yaşanan zahirî haller bir yana manevî durumlar ve kabir hayatı bir gerçektir. Bunları bilmenin temel yolu, ölüm ötesi hayat, duyular ve aklın idrak sınırlarının dışında kalan gaybî meseleler olduğu için dindir. Böyle olmakla birlikte akıl bunları tamamen imkânsız da göremez, mümkün olduğunu kabul etmek zorunda kalır. Aklın mümkün gördüğü, dinin de bildirdiği hususlara da dinen inanmak zorunludur. Bunlara inanmaksızın iman sahih olmaz.

101) Gazzâlî, *Kânûnu'l-te'vîl*, Mısır, 1940, s. 16.

102) İbrahim Agah Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphecilik*, YKY, İst., 1996, s. 89.